

ГОДИШНИК

на АСОЦИАЦИЯ „ОНГЪЛ“, том 22, год. XVI, 2023

**ЕТНОС И КУЛТУРА:
МЕЖДУ ЛОКУСА И
УНИВЕРСУМА**

София, 2023

**Годишникът се издава
с подкрепата на Община Самоков**

РЕДАКЦИОННА КОЛЕГИЯ

**I ПКС дфн Росен Росенов Малчев (Главен редактор)
доц. д-р Константин Звездомиров Рангочев
проф. д-р Николай Иванов Ненов
проф. д.ф.н. Маргарет Драганова Димитрова**

**Международни членове:
проф. д.ф.н Владимир Наполских, член-кореспондент на РАН,
Удмуртски университет – Ижевск, Руска федерация
проф. д-р Трайче Нацев, Университет „Гоце Делчев“ – Шип,
Република Северна Македония**

ЕТНОС И КУЛТУРА: МЕЖДУ ЛОКУСА И УНИВЕРСУМА

Първо издание

© Асоциация за антропология, етнология
и фолклористика „Онгъл“, 2023
ел. поща: ongal1991@abv.bg
www.ongal.net

© Импресарско-издателска къща „Род“, 2023
ел. поща: rod_sofia@yahoo.com

Формат 16/60/84
Тираж 300
Печатница *Tun-mon прес*

ISSN 1311-493X

ANNUAL
of 'ONGAL' ASSOCIATION, Vol. 22, Year XVI, 2023

**ETHNOS AND CULTURE:
BETWEEN THE LOCUS AND
UNIVERSUM**

Sofia, 2023

**The Annual is published
with the support of Samokov municipality**

EDITORIAL BOARD

**1st class teacher Rossen Rossenov Malchev, Dr. Habil.
(Editor-in-chief)**

**Assoc. prof. Konstantin Zvezdomirov Rangochev, Ph.D.
Prof. Nikolay Ivanov Nenov, Ph.D.**

Prof. Margaret Draganova Dimitrova, Dr. Habil.

International members:

**Prof. Vladimir Napolskih, Dr. Habil., Corresponding Member
of the Russian Academy of Sciences, Udmurt University, Izhevsk,
Russian Federation**

**Prof. Trayche Natsev, Ph.D., Gotse Delchev University, Shtip,
Republic of North Macedonia**

**ETHNOS AND CULTURE: BETWEEN THE LOCUS
AND UNIVERSUM**

First edition

© ‘Ongal’ Association of Anthropology, Ethnology,
and Folklore Studies, 2023
e-mail: ongal1991@abv.bg
www.ongal.net

© ‘Rod’ Impresario & Publishing House, 2023
e-mail: rod_sofia@yahoo.com

ISSN 1311-493X

СЪДЪРЖАНИЕ

Уводни думи	11
-------------------	----

300 ГОДИНИ ОТ РОЖДЕНИЕТО НА ПРЕП. ПАИСИЙ ХИЛЕНДАРСКИ

Константин Рангочев – Самоков – родно място на св. Паисий Хилендарски	15
Маргарет Димитрова – Чехларовият препис на „История славянобългарска“	30
Ивета Рашева – За една късна и неизвестна поема за Паисий Хилендарски от Михаил Ковачев (1962)	45

САМОКОВ И САМОКОВЦИ

Владимир Димитров, Росица Манова – Стенописи от Коста Геров-Антикаров в района на Самоков и проблемът за опазване на културното наследство	51
Росен Р. Малчев, Росица Манова, Теодор Пеев, Константин Рангочев – Новооткрит престолен кръст с Разпятие на Иисус Христос в Митрополитската църква „Успение на Пресв. Богородица“ в Самоков. Дарителство – реставрация – начално изследване	65
Христо Ярловски – Самоковските хайдутини	79

ИСТОРИЯ, АРХЕОЛОГИЯ, МУЗЕОЛОГИЯ

Николай Сивков – Отражение на сакралното пространство-време в един древен менхир	89
Димчо Радев – Тракийските олтари – значимост, теренна реставрация, опазване	99
Емил Сламков – Првични резултати од истражувањата на локалитетот Брданов камен	112

Трајче Нацев, Душко Цветанов – Приказ на градежна техника скриен сантрач систем (Semi opus cloisonné cum lignum) кај средновековни сакрални и профани објекти во Струмичкиот регион	121
Любомир Цонев, Иван Иванов – Софийските таби и редути: појава и днешно състояние	136
Сотир Иванов – Самуилова крепост – историја на обекта и възможности за експонирање	150
Десислава Тихолова – Наследство и памет. Съвременни мемориални практики в Германия. Част 3	165

ФОЛКЛОРИСТИКА. ПЕСЕНЕН ФОЛКЛОР

Тодор Моллов – Фолклорната балада „Девер и мечка стръвница“ (Инвариантни идеи и митопоетична образност)	211
Веселка Тончева – „ <i>Фата идет от Дунав на вода, Салко идет от Солуна града</i> “ – географски и пространствени представи в песенни текстове от областта Голо Бърдо, Албания	230
Александар Димитријевски – Машката вокална традиција од село Истибања, Виничко	246

МИТ – ФОЛКЛОР – КУЛТ

Вяра Калфина – Войната како неслучила се сватба: вљоржената колизија како неуспешно роднинско свързване в античната митографска традиција	252
Дејан Крстић – Трагови култа женског аграрног божанства у балканској традиционалној култури	263
свещ. Дилиан Цветков – Свети Илия и Бали ефенди или историјата на съжителството на две религии	302

ЕЗИК И ИСТОРИЯ

Иво Братанов – Езикът на Христаки Драганович (Граматични особености)	307
Снежанка Генчева – Клетвата на българите от Добруджа според архивни материали от Силистра и от с. Липница, окръг Кюстенджа	320
Красимира Петрова – Концептът „глупак“ в българската и руската лингвокултури	336

ОБРАЗ И ИЗОБРАЖЕНИЕ

Теодор Пеев – Известно и неизвестно за Алекси Атанасиу зограф	349
Иво Райков – Образ и символ. Православни мотиви в изкуството на българския символизъм от 20-те години на ХХ в.	361
Илия Борисов – Живописни произведения от фонда на Националния етнографски музей – София. За една малко известна колекция	378
Силвио Томов – Снимки без фотоапарат – Елисавета Баркова	396

ЕТНОЛОГИЯ И СЪВРЕМЕННОСТ

Николай Ненов – Дунавската рибена чорба – нематериални измерения на културното наследство	405
Лина Гергова, Яна Гергова – Българските общности в Обединените арабски емирства: локални специфики	421
Владимир Пенчев – Употреби на паремии в съвременните медии	434
Росен Р. Малчев – Отзив за книгата на проф. Анатоли Анчев „Моята научна биография (По случай 70-годишнината ми)“	451
Илюстрации	454

TABLE OF CONTENTS

Foreword	13
----------------	----

300TH ANNIVERSARY OF THE BIRTH OF FATHER PAISIJ HILENDARSKI

Konstantin Rangochev – Samokov – the birthplace of St. Paisius of Hilendar	15
Margaret Dimitrova – Chehlarov’s manuscript of “Istorija slavenobolgarskaja”	30
Iveta Rasheva – The late and unknown poem about Paisij Hilendarski by Mikhail Kovachev (1962)	45

THE TOWN OF SAMOKOV AND ITS PEOPLE

Vladimir Dimitrov, Rositsa Manova – Mural paintings by Kosta Gerov-Antikarov in the area of Samokov and the problem of cultural heritage protection	51
Rossen R. Malchev, Rositsa Manova, Teodor Peev, Konstantin Rangochev – A newly discovered throne cross with crucifix of Jesus Christ at the “Dormition of the Holy Mother-of-God” Metropolitan Church in Samokov. Donation – restoration – initial research	65
Hristo Yarlovski – The outlaws of Samokov	79

HISTORY, ARCHAEOLOGY, MUSEOLOGY

Nikolay Sivkov – A reflection of sacred space-time in an ancient menhir	89
Dimcho Radev – Thracian altars – in situ restoration, importance, preservation	99
Emil Slamkov – Initial results of the research of the Brdanov Kamen site	112

Trajce Nacev, Dushko Cvetanov – Presentation of construction technique hidden cloisonné system (Semi opus cloisonné cum lignum) in medieval sacral and profane objects in the Strumica region	121
Lyubomir Tsonev, Ivan Ivanov – Medieval fortifications around Sofia: construction and today's state	136
Sotir Ivanov – The Tsar Samuel fortress – history of the object and the exposition possibilities	150
Desislava Tiholova – Heritage and memory. Contemporary memorial practices in Germany. Part 3	165

FOLKLORISTICS. SONG FOLKLORE

Todor Mollov – The folk ballad „Brother-in-law and Bear's Snout“ (Invariant ideas and mythopoetic imagery)	211
Veselka Toncheva – „ <i>Fata comes from Danube river for water, Salko comes from Thessaloniki town</i> “ – geographical and spatial ideas in song texts from the region of Golo Bardo, Albania	230
Aleksandar Dimitrijevski – The male vocal tradition from the village of Istibanja, Vinica region	246

MYTH – FOLKLORE – CULT

Vyara Kalfina – War as an unfulfilled marriage: the martial conflict as an unsuccessful family bonding in ancient mythographic tradition	252
Dejan Krstić – Traces of a female agrarian deity cult in Balkan traditional culture	263
Priest Dilyan Tsvetkov – Saint Elijah and Bali Effendi or the story of the coexistence of two religions	302

LANGUAGE AND HISTORY

Ivo Bratanov – The language of Christaki Draganovich (Grammatical peculiarities)	307
Snezhanka Gencheva – The oath of the Bulgarians from Dobrudja according to archive materials from Silistra and from the village of Lipnița, Kyustendzha (Constanța) district	320
Krasimira Petrova – The concept of fool in Bulgarian and Russian linguocultures	336

IMAGE AND DEPICTION

Teodor Peev – Familiar and unfamiliar facts about Aleksy Athanasius	349
Ivo Raykov – Image and symbol. Orthodox motifs in the art of the Bulgarian Symbolism from the 1920s	361
Iliya Borisov – Paintings from the fund of the National Ethnographic Museum – Sofia	378
Silvio Tomov – Cameraless photography – Elisaveta Barkova	396

ETHNOLOGY AND MODERNITY

Nikolay Nenov – Danube fish soup – intangible dimension of cultural heritage	405
Lina Gergova, Yana Gergova – Bulgarian communities in the United Arab Emirates: local features	421
Vladimir Penchev – Uses of paremia in contemporary media	434
Rossen R. Malchev – Review of Prof. Anatol Anchev’s book “My scientific biography (On the occasion of my 70th anniversary)”	451
Illustration	454

САМОКОВ И САМОКОВЦИ

СТЕНОПИСИ ОТ КОСТА ГЕРОВ-АНТИКАРОВ В РАЙОНА НА САМОКОВ И ПРОБЛЕМЪТ ЗА ОПАЗВАНЕ НА КУЛТУРНОТО НАСЛЕДСТВО

Владимир Димитров

Нов български университет

Росица Манова

Университет по библиотекознание и информационни технологии

В годините на Късното българско възраждане се наблюдава интерес към украсата със стенописи на новоизграждащите се храмове, както и на тези, построени в началото и средата на XIX в. Увеличава се и търсенето на зографи, които да работят за тяхната украса. Наред с иконописци от второто и третото поколение, произхождащи от големите фамилии и живеещи в големите художествени центрове, работят самостоятелно или в екипи техни помощници, ученици, родственици, а понякога и селските учители, както и други, тръгнали по пътя на този привлекателен по онова време занаят. В последните години нараства интересът към наследството на тези доскоро маргинализирани зографи, украсявали със своята живопис храмовете в по-малките и по-бедните селища по българските земи. Един такъв зограф е Костадин Геров-Антикаров. Целта ни в настоящата статия е да обърнем внимание на няколко паметника от района на Самоков, в които зографът е работил или в екип с други зографи, или в друго време, а създадените от него стенописи заемат малка част от стенописната украса. Част от стенописите са в аварийно състояние, а други са заплашени да бъдат обезличени от извършвани, за съжаление често, непрофесионални ремонтни дейности и „реставрационни“ намеси.

Костадин Геров-Антикаров е роден в Самоков през 1831 г. Предполага се, че корените на семейството са от Македония. Бащата Анастас Геров¹ практикува паралелно два занаята – бояджийство и

¹ В различни документи името се среща и като Атанас.

кръчмарство, а майката Елена Хаджийска е родом от Костенец. Тя има брат монах в Света Гора, с монашеско име Йосиф, който изкарва последните години от живота си при своята сестра в Самоков, където практикува антикарството – занаят за обработка на скъпоценни и полускъпоценни камъни и създаването на камеи. Светогорецът предава този занаят и на по-големия си племенник Димитър Геров (1815–1904), който приема и фамилното име Антикаров². Помалкият брат Костадин първоначално следва пътя на своя баща и се придържа към родовата традиция на бояджийството, но когато става двадесетгодишен започва да учи иконопис при Йоан Иконописец, където негов съученик е синът на Йоан – Никола Иконописец, който превежда фамилното си име на Образописов и с него става и остава известен и до днес. Костадин работи като даскал и зограф в района на Самоков и Перник (Димитров 2018: 411–426).

Църквите в селата Доспей и Продановци съхраняват фрагментарно запазени стенописи от Коста Геров-Антикаров. Макар тези храмове да не са били изписани цялостно от зографа, а част от стенописите да са в тежко състояние, тяхното познаване и публикуване ще допълни празнотите от известното до момента за Коста Геров и неговото художествено наследство и би могло да спомогне за тяхното съхранение, както и за изясняване на логиката, съставяне на иконографската програма в един храм от тази епоха, която в отделни случаи следва основно вкусовете и предпочитанията на поръчителите, отколкото вижданията на зографите.³

Само на няколко километра от ски курорта Боровец, сгушено в полите на Рила, се намира прекрасното село Доспей. В средата на XVIII в. в селото се ражда Христо Димитров (1745–1819 г.), прочутият български зограф, основател на самоковската художествена школа. Баща на Димитър Зограф и на най-прочутия български художник от Възраждането – Захарий Зограф. Неговият внук Зефир е

² Според етнографското изследване на Евтима Хаджихристова (Анева) от 1943 г., фамилното име е Антикареви, но самата тя споменава, че семейството е известно като Антикарови. (Хаджихристова 1943 (2022)).

³ Илюстрациите към статията (№ 1–7) са публикувани в края на годишника на стр. 455–458.

от първите българи, получили академично художествено образование. По време на следването си променя своето името на Станислав, а за фамилия избира името на населеното място, от което произхожда родът му – Доспей. Във фамилията Доспевски продължава традицията – изкуството за рисуване на икони и стенописи да се предава от баща на син. Така семейството от Доспей дава няколко поколения зографи, украсявали многобройни църкви, сред които и перлата на Българското възрождане – Рилският манастир.

Днес положението в храма „Св. Петър и Павел“ в Доспей е плачевно. Стенописите са покрити в миналото с нова мазилка и само два малки фрагмента ни разкриват прекрасната живопис. Иконите са прибрани на съхранение в новия храм, а част от тях са откраднати. Темплото на иконостаса е пред разпад. В търсене на несметни богатства иманяри са копали дупки в храма.

Стенописи можем да открием в протезисната ниша и по свода на храма. Фрагменти с образите на патроните на храма и от флоралната украса, съпътстваща изображението. Стенописите в протезисната ниша и по свода са правени от различни зографи. Най-вероятно изображението на Христос Вседържител е правено по-рано. През XIX в. често се наблюдава тенденция – протезисните ниши, които имат важно значение в богослужебните последования, да бъдат украсявани с живопис по-рано от останалата част на храма. Състоянието на живописиста не ни позволява да направим предположение за авторството, не е така обаче със стенописите по свода. Късно поставената мазилка е паднала на отделни места и разкрила част от живописния слой. И в двата от разкритите фрагмента откриваме представители на небесното войнство. При едни от чиновете, най-вероятно „власти“, ясно личат лицата на небесните безплътни сили. Тези образи напълно съвпадат с често повтарящите се лица в творчеството на Коста Геров-Антикаров. Приликата в изображенията с подписаните от него стенописи, както и с тези в по-подробно проучените храмове като Люлинския манастир (Димитров 2022: 248–272) и храма в Боснек (Димитров 2023: под печат) ясно ни разкриват живописния почерк на този самоковски майстор-зограф. Стенописът с патронното изображение над входа е в аварийно състояние и не ни позволява да го атрибутираме.

Църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Продановци е строена от Цветко Тодоров от с. Жабляно. Годината на изграждане на църквата е 1856 и я срещаме отбелязана върху дърворезбен елемент, поставен върху църковните столове в храма. Същата година на строеж посочват и авторите на филма „Консулата“, посветен на Никола Образописов. Филмът е продукция на изследователски екип от Историческия музей в Самоков⁴. Храмът е паметник на културата от местно значение и до момента не е цялостно изследван. Христо Семерджиев дава сведения, че: „Вътрешността на храма е зографисана и украсена много добре, по примера на градските църкви.“ (Семерджиев 2014: 271). Христо Темелски добавя нова информация, че храмът е построен през 1858 г. (Темелски 1993: 12). В същия свой текст Христо Темелски отбелязва, че „вътрешно храмът не е украсен със стенописи“ (Темелски 1993: 12), въпреки че стенописи, а по-голямата част от тях в сравнително добро състояние, има и в наоса, и в притвора на храма. Продановският храм е обширен, еднокорабен, едноапсиден с полуцилиндричен свод, който е дострояван, като е добавен притвор и камбанария. Притворът е по-широк от наоса. Храмът е разделен на няколко равни дяла от дъги, които поддържат свода. Храмът има два входа – от запад и от юг, прозорци от северната и южната страна. Стенописите покриват почти цялото пространство на интериора и на западната фасада (сега част от притвора). Стълбите към емпория са били разположени в притвора на западната стена, вдясно от входа, като стенописите са били съобразени със стълбището и до днес личат следите от някогашните стълби⁵.

Централната част от наоса на храма е изписана. Изображенията, разположени в пространството между дъговидните арки, създават три отделни пространства, които е възможно да са работени в раз-

⁴ Автор и сценарист на филма „Консулата“ е Любомир Николов, директор на продукция – д-р Веселин Хаджиангелов.

⁵ Не ми е известно на храма в Продановци да е посветено специално изследване. Към този храм ме насочи Силвия Бориславова-Живанкин, която попада на него, докато разработва магистърската си теза в секция „Изкуство-знание“ на департамент „Изящни изкуства“ в Нов български университет. В момента тя подготвя отделно цялостно изследване за храма. Използвам случая, да ѝ благодаря най-сърдечно за споделената информация.

лично време и от различни майстори. Пространството между източната стена и първата арка не е изписано. В пространството между първите две арковидни дъги на плафона е изобразен Бог Отец. По южната дъга са изобразени осем евангелски сцени, свързани с детството на Христос (на четири реда, по две сцени на ред): *Рождество Христово, Поклонение на овчарите, Поклонение на влъхвите, Сретение Господне, Христос беседва с книжниците в храма, Бягството в Египет, Кръщение Господне и Избиване на витлеемските младенци*. На северната страна са изобразени Христови притчи и чудеса: *Христос беседва със св. Никодим, Беседата със самарянката, Христос изкушаван от дявола, Чудният улов на риба, Христос укротява бурята в морето, Беседата с Петър, Изцеление на слепородения, Срещата с Марта и Мария*. В пространството между втората и третата дъговидни арки, в зенита, е образът на Христос Вседържител, обкръжен от зодиакалните знаци и Небесното войнство. На южната страна са евангелистите св. Лука и св. Матей, *Притчата за митаря и фарисея, Срещата на Мария с Елисавета, Благовещение Богородично и Благовещението на Захарий, Св. Петър в тъмницата и Обръщението на св. ап. Павел*. Срещуположно на северната страна са намерили място образите на евангелистите св. Йоан Богослов и св. Марк, *Молитвата в Гетсиманската градина и Възкресението на Лазар, Разпятие Христово и Възкресение Христово, Тайната вечеря и Предателството на Иуда*. Между следващите две дъги изображенията са в много лошо състояние, повечето сцени трудно могат да бъдат разчетени, но от четивните им части можем с висока степен на сигурност да предположим, че в зенита е образът на св. Йоан Рилски, а на следващите три реда е поместено неговото житие. На най-ниския регистър има изображения на светци-войни и други сюжети, които е възможно да не са свързани с житието на св. Йоан Рилски, но при състоянието на стенописите не се наемаме да ги интерпретираме. Стенописно изображение има и в олтара, в протезисната ниша е разположена сцената *Сваляне на Христос от кръста*. На западната фасада, сега част от притвора, в патронната ниша, е образът на св. арх. Михаил. Изображение на архангела имаме и над южния вход. Останалите изображения са с морално-дидактичен характер – вър-

ху северния дял е изобразена композицията *Страшният съд*, а на южния дял – шест сцени от *Митарствата на душата*, *При врачката за цар*, *Наказанието на блудниците*, *Наказанието на терзията*, *Праведно и грешно изповедание*. На две места са посочени дати на изписване: април 1877 г. в притвора, и 1899 г. в наоса на храма. Подписът на зографите не е запазен или остава скрит за нас.

В настоящия текст нямаме за цел да анализираме и интерпретираме иконографската програма на храма, нито да определим точното авторство на всяко изображение. Храмът в Продановци заслужава задълбочено и цялостно изследване, както и реставрация на част от стенописите. В храма в различно време са работили няколко зографи. Основната част от стенописите явно са на самоковския зограф, роден в Продановци, Никола Образописов. Стенописите с житието на св. Йоан Рилски е възможно да са от Никола или от друг зограф. Има обаче няколко изображения, които удивително напомнят на познатия ни вече добре почерк на Костадин Геров-Антикаров. Образите, в които откриваме тези сходства, са патронното изображение на св. арх. Михаил на западната стена, *Небесното войнство* от централното изображение на Христос Вседържител, *Св. Петър в тъмницата* и *Предателството на Иуда*. В тях, също както и при *Небесното войнство* в храма на село Доспей, откриваме специфичния изобразителен почерк на Коста Антикаров, който, както споменах по-горе, ни е познат от Люлинския манастир и от храма в село Боснек. Скованите и непропорционални тела на фигурите, застиналите в неестествени театрални пози тела, повтарящите се еднакви профили, широките и лошо скроени дрехи и най-вече неизменният мъжки образ, който можем да открием във всички негови стенописи, недвусмислено ни показват, че изброените по-горе образи и сцени са създадени от ръката на Костадин Геров-Антикаров. Нещо повече, в останалите изображения от това пространство откриваме и други сходства, характерни за ръката на Коста Геров-Антикаров. Природните и архитектурните пейзажи, облеклата на персонажите, колоритът в композициите отново ни напомнят за неговия почерк. От биографията на зографа ни е известно, че той е учил и работил заедно със сина на своя учител Йоан Иконописец – Никола Образописов. В стенописите, които до-

пускаме, че са дело на Коста Антикаров, е изписана годината – 1899. Сравнявайки биографиите на Никола Образописов и Коста Геров, ние виждаме ясно, че партньорството в работата им с известни прекъсвания е продължил през целият им творчески път.

И така, храмът в Продановци е построен през 1856 г. и е изписан в няколко етапа, като най-ранният ни известен е от 1877 г., а най-късният от 1899 г. Подписи на зографите няма, но част от сцените и образите: св. арх. Михаил, *Небесното войнство*, *Св. Петър в тъмницата* и *Предателството на Иуда*, могат убедително да бъдат причислени към творчеството на Костадин Геров-Антикаров. Изображенията на: *Притчата за митаря и фарисея*, *Срещата на Мария с Елисавета*, *Благовещение Богородично*, *Благовещението на Захарий*, *Обръщението на св. ап. Павел*, *Молитвата в Гетсиманската градина*, *Възкресението на Лазар*, *Разпятие Христово*, *Възкресение Христово*, *Тайната вечеря* са създадени от екип с участието на Костадин Геров-Антикаров.

По-точното атрибутиране на стенописите, разграничаването на отделните зографи, работили в храма, може и трябва да бъде извършено след почистване и реставриране на стенописите. Изключително лошото състояние на една част от тях затруднява, освен определянето на авторството, но и описанието и интерпретирането на иконографската програма. Това още веднъж вади на преден план проблема с опазването на културното наследство, което е необходимо, не само с цел съхранение на паметниците, но би допринесло за тяхното попълноценно изследване⁶.

* * *

Научните проучвания в сферата на експертизата и реставрацията на движими и недвижими културни ценности изискват да се възстановят стари и да се придобият нови знания, което налага да се излезе от рамките на чистата история и класическото изкуствознание

⁶ В друга своя публикация, посветена на художественото наследство на Костадин Геров-Антикаров, погрешно съм прибавил към създадените от зографа стенописи и тези в храма на село Широки дол, Самоковско. (Димитров 2018)

и да се разположи изследването в областта на модерната теория и новите технологични изследвания. Запознаването със значително количество литература по материали, техники и технологии подкрепя хипотезата, че обективно се създава нова научно-приложна област, засега условно наречена „експертика“. При изследване на стенописните техники например е необходимо да се разгледат всички елементи на тяхното прилагане и да се знае възможно най-точно с какви материали са изработени и какъв е видът на техниката, употребена от майсторите на стенописта. (Иванов, Манова 2021)

Настолната книга – наръчник и тълкувател на зографите-християни в източноправославната живопис от Възраждането – е ерминията. Днес нейното значение нараства пропорционално на появата и употребата на нови материали, техники и технологии в проучванията на църковната украса, както и възможността за консервационно-реставрационна дейност. (Манова 2020).

В достигналата до нас ерминия на Христо Йовевич от Самоков, притежание на Исторически музей – Самоков, са описани подробно изискванията за изписване на икони и стенописи, обхващащи и технологията на материалите, и техниката на приложението им. От нея става ясна и символиката на цветовете в християнското изкуство, което от своя страна се отнася към отделен дял от експертиката, свързан с философския и ценностния характер на изображенията. Разбира се, важна за нас е верификацията на тези данни и уточняването на детайлите в монументалното изкуство; сами по себе си те ще дадат още и още данни, свързани с културния пренос и влияния, както и търговските взаимовръзки с други държави през периода на Възраждането. За да се превърне знанието в познание, е необходимо да се разгледа конкретното спрямо общото, за да стане видимо и особено като философска категория, отразена в живописата.

Съзнателно или не, старите майстори зографи са пресъздавали моменти от реалната действителност на своето време посредством детайлите на костюми, въоръжение, предмети на бита и събития. Не на последно място, надписите, оставени от майсторите зографи, са ценен източник на палеографска и епиграфска информация.

В Древността, Средновековието и Възраждането „чиста украса“ без функции не съществува. Цветовата украса влияе на живота,

включително и религиозния, а чрез нея цветовете придобиват определени социални функции. (Манова 2021).

Ерминията на Христо Йовевич от Самоков е с обем 207 ръкописни листа, започва с „Картинна таблица на вярата“ и съдържа 247 отделни заглавия на рецепти и технически указания за приготвяне на материали, с точни напътствия за начина на изобразяване на светците и техните слова. Тя ни дава уникалния шанс да навлезем в дълбочина на нашето проучване и да извлечем възможно най-много познания, които са тясно свързани с опазването на този дял от културното наследство на България. А от друга страна, произведенията на зографа Коста Геров-Антикаров ни дават възможност да сравним данните от тях с друг фактологичен материал. Събирането на данни от инструментални изследвания на фрагменти и архитектурни елементи е необходимо и важно за възпроизвеждането на цялостното историческо развитие на монументалните техники. (Манова 2022).

Обобщено може да се каже, че ерминията на Хр. Йовевич не е в цялостен и завършен вид, но съдържа практически указания, прилагани най-често от автора или от школата автори, към която той принадлежи. Това е Самоковската школа, към която се числи и зографът Коста Геров-Антикаров. Затова и съдържанието ѝ е изцяло в зависимост от художественото предпочитание, технологичната осведоменост и техническите умения на самоковските зографи, както и от вкуса и очакванията на ктитори или поръчители. (Василиев 1976).

В нашето проучване на ръкописния текст и адаптацията му на разбираем за ползвателите съвременен български език ползваме опита на първопроходника в тази област Асен Василиев. В своята въвеждаща студия към разчетените и публикувани от него „Ерминия“ на Захари Петрович и „Ерминия“ на Дичо Зограф той застъпва редица интригуващи становища и предлага хронология на познатите му ерминии. Тук пропускаме чуждите автори и изследователи и се спираме на данните за „наръчници на зографите“, познати у нас. Василиев пише, че българските ерминии са ръкописи, в които са събрани правила според разбиранията на онези, които са пресътворявали божествените персонажи в художествени изображения. Констатация, с която ние сме съгласни. Но добавяме, че живописните произведения имат

точни характеристики и структура, които са определени чрез технологични, физико-химични методи на изследване. Съпоставяйки тези данни към резултатите от инструментални анализи, осъзнаваме че опазването и съхранението на стенописните паметници са цел, към която е необходимо да се пристъпва внимателно и с необходимите знания. Запазени до днес, стенописите от Възраждането представляват, освен източник на живописно и църковно творчество, и документ, изобразяващ етнографски елементи и исторически събития. Подходите при консервацията и реставрацията на такъв вид наследство е необходимо да се установяват след обстойни изследвания. Прибързаността, незнанието и импровизацията биха могли да доведат до окончателна загуба на ценни исторически сведения и етапи от развитието на живописата в България. Необходимо е да се анализират всички идентификационни данни за произведението (вид, техника, пигменти, свързватели, сюжет, размери, подписи, датировка и др.).

Важни са физични изследвания, които включват заснемане под пряко и косо осветление, както и с помощта на микроскоп, на всички видове разрушения по живописата и основата на произведението могат да констатират с точност и броя на слоевете на мазилковия грунд, техните свързватели и пълнители.

Друга насока е заснемането на стенописите в невидимия спектър на светлината – ултравиолетовия и инфрачервения диапазон. Това помага да бъдат разгледани подробно повърхностните наслоявания, бои, лепила и др., да бъдат разчетени неясни надписи и да се установи точно графията (първоначална рисунка с графит и остър предмет) на иконописата. Тези данни могат да бъдат сравнени с данните от ерминиите и да дадат ясна представа за материалите, техниките и технологиите на монументалното ни възрожденско изкуство.

Химичните изследвания определят видовете пигменти и техните елементи, което ще определи най-близките материали до автентичните, с които е удачно да бъде извършена реставрацията. Те дават възможността да се определи с точност техниката, с която е изработена живописата, да се анализира свързвателят на пигментите.

Инструменталните данни предоставят възможност за анализиране на всеки проблем и всяко разрушение, за определяне причините за тяхното появяване (сажди, прах, восъчни наледи от свещи, темпе-

ратурни деформации, биологични вредители, газове, естествени дефекти и др.). Целта е, освен изследователската, да се избегнат нови трайни загуби след реставрационния процес (Манова 2020).

За цялостно проучване на стенописта, и в частност произведенията на Коста Геров-Антикаров, са необходими данните от бъдещи инструментални анализи, които, сравними с писмените източници, ще предоставят на изследователи и реставратори познанията за технологиите, материалите и техните свойства. При професионалната реставрация следва да се възстановяват единствено и само оригиналните цветове (пигменти) и форми и то дотам, докдето има ясна информация за оригиналния им вид. Надживописвания са пагубни за автентичността на едно произведение. Сътрудничеството между реставратори, изкуствоведи и експерти е изключително необходимо и важно условие за доброто опазване на културното наследство. Те трябва да работят екипно. (Манова 2018). Липсата на едно от тези звена би могло да доведе до огромни загуби и грешки както в исторически, така и в технологичен аспект. Консервацията и реставрацията е научна дисциплина, свързана с техническите проблеми, неизменна част от опазването на историческото наследство. Тя е неделима част от хуманитарното познание и цялостното аналитично проучване на всеки един артефакт или културна ценност. Важно е реставрацията на всеки обект да бъде извършвана от добре обучен специалист след комплексна експертиза на обекта. Изпълнена по неправилен начин, реставрацията може да повреди обекта до неразпознаваемост. Такива са примерите със стотици икони и стенописи, принадлежащи на българските църкви. Погрешни действия са довели до замазването с боя или мазилка на изключително ценни образци. Надживописвания крият цялостния облик, колорит и надписи. Опитите за освежаване на стенописите правят трудно определими оригиналните пластове. Премахването на сажди и восъци с остри предмети или желанието дори да се свалят деструктираните лакови покрития повреждат иконописта до степен, която затруднява усилията на реставратора. Забавянето във времето при решаване на тези проблеми води до големи щети, погрешни действия от некомпетентна ръка и загуба на автентичност. Консервация идва от латинския език, със значение „запазва-

не“ или „запазвам непокътнато“. В този случай „да се запази обект“ означава ‘да не загубим отличителните му свойства и особености на исторически документ’. Важно е той да остане в състоянието, в което е бил преди, т.е. да съхрани своята автентичност.

Температурните разлики и относителната влажност на въздуха, биологичните инсектициди, гъби, плесени, прах и други са причинители на корозия, загуби на живопис, разпад на основата, биологична активност и др. Необходими са адекватни средства и бързи мерки, които да гарантират най-доброто в опазването на културното ни наследство. (Манова 2020)

Процесът на изследване, консервация и реставрация, съхранение и социализация на средновековната и възрожденската иконопис е дълъг и сложен, но пред нас е поставена изследователска и експертна задача, към която ще се устремим и изпълнението ѝ ще изгради нови методики и изследователски практики. Многокомпонентната изработка на този вид произведения прави трудоемка и тяхната възстановка. Необходими са безупречни знания и квалификация, сигурност в действията и точна ръка, патриотизъм и морал. Нашето проучване ще продължи чрез инструментални изследвания на стенописните изображения на зографа Коста Геров-Антикаров, чиито резултати ще сравним с текстовете от ерминията на Христо Йовевич от Самоков и ще представим в аналитичен вид в своето експозе на следващия научен форум.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

Василиев 1976: Василиев, А. Ерминии. Технология и иконография. София: Изд. „Септември“.

Димитров 2018: Димитров, В. Костадин Геров-Антикаров – даскал и зограф. – В: Мутафов, Е., И. Тот, съст. Изкуствоведски четения 2017. Византийско и поствизантийско изкуство: пресичане на граници. Доклади от Международна конференция „Изкуствоведски четения 2017 – модул „Старо изкуство“, организирана от Института за изследване на изкуствата в София, 31.03 – 02.04.2017 г., в чест на 70 години изкуствоведски изследвания в Българската академия на науките. Ч. 1. София: Институт за изследване на изкуствата, 411–426.

Димитров 2022: Димитров, В. Стенописите в храма на Люлинския (Горнобански) манастир „Св. св. Кирил и Методий“ („Св. Крал“) в кв. Горна баня“, София. – В: Димитров, В., съст. Културно наследство – състояние и перспективи. Сборник с доклад от конференция в чест на 90-годишнината от рождението на проф. Любен Прашков, Нов български университет, 5. ноември 2021 г. София: НБУ, 249–272.

Димитров 2023: Димитров, В. Стенната живопис в храма „Св. Теодор Стратилат“ в село Боснек, Пернишко. Лефтеров, Ж., съст. Хуманитас – пайдея – етос. Юбилеен сборник в чест на 75-годишнината на проф. д-р Цветана Чолова, Нов български университет. София: НБУ (под печат).

Иванов, Манова 2021: Иванов, Д., Р. Манова. Въведение в експертизата на културни ценности (Курс лекции и упражнения за магистри). София: УИ „Св. Климент Охридски“.

Манова 2018: Манова, Р. Консервацията и реставрацията – между оригинали и фалшификати. – В: Реплики –копия – фалшификати. Бюлетин на Фондация „Аретè-Фол“, год. VII, бр. 8. София: Фондация „Аретè-Фол“, ИК „Земя“, 70–73.

Манова 2022: Манова, Р. Експертиза на йерусалимия от фондовете на Исторически музей – Самоков. – В: Годишник на Асоциация „Онгъл“. Т. 20. „Традицията – свещено и профанно“. София: ИИК „Род“, 359–367.

Темелски 1993: Темелски, Х. Църкви и манастири в Самоков и Самоковско (предварителни бележки). Духовна култура, кн. 12, 11–22.

Хаджихристова 1943 (2022): Хаджихристова (Анева), Евтима Михайлова. Етнографско изследване на Самоков (1943 г.). Изд. поредица „Самоков и самоковци“. Кн. 1. София: ИИК „Род“.

**MURAL PAINTINGS BY KOSTA GEROV-ANTIKAROV
IN THE AREA OF SAMOKOV AND THE PROBLEM
OF CULTURAL HERITAGE PROTECTION**

Vladimir Dimitrov

New Bulgarian University

Rositsa Manova

The University of Library Studies and Information Technologies

Abstract

The subject of the article are two little-known monuments from the Samokov region, partially painted by the Samokov painter Kostadin Gerov-Antikarov – the temple “St. Peter and Paul” in the village of Dospey and the church “St. arch. Michael” in the village of Prodanovtsi. In addition, the research examines the expertise and restoration of movable and immovable cultural values requiring restoring old and acquiring new knowledge. This necessitates leave the framework of pure history and classical art studies and locating the research in the field of modern theory and new technological research.

Keywords: Dospey, Prodanovtsi, Nikola Obrazopisov, Revival, murals, technology, expertise.

Илюстрации към статията на Владимир Димитров и Росица Манова – „Стенописи от Коста Геров-Антикаров в района на Самоков и проблемът за опазване на културното наследство“, стр. 51–64.

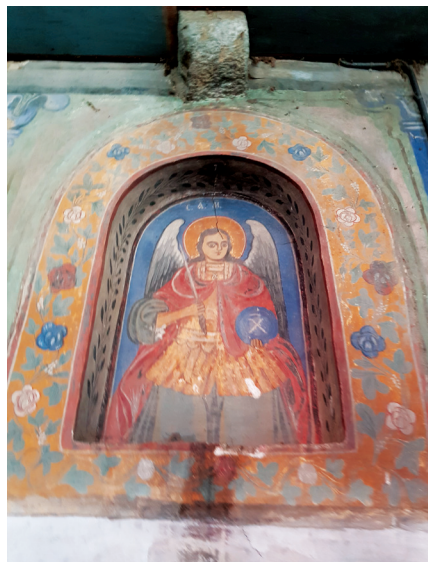
Ил. 1. Храм „Св. св. Петър и Павел“ в село Доспей.
Детайл от патронната ниша със следи от замазана живописна
украса. Сн. Владимир Димитров.

Ил. 2. Храм „Св. св. Петър и Павел“ в село Доспей.
Небесното войнство. Сн. Владимир Димитров.

Ил. 3. Храм „Св. св. Петър и Павел“ в село Доспей.
Небесното войнство. Сн. Владимир Димитров.

Ил. 4. Храм „Св. арх. Михаил“ в село Продановци. Св. арх. Михаил, изображение в патронната ниша. Сн. Владимир Димитров.

Ил. 5. Храм „Св. арх. Михаил“ в село Продановци. Св. Благовещение, Благовещението на Захарий, Св. Петър в тъмницата и Обръщението на св. ап. Павел. Сн. Владимир Димитров.

Ил. 6. Храм „Св. арх. Михаил“ в село Продановци. *Разпятие Христово, Възкресение Христово, Тайната вечеря и Предателството на Иуда.* Сн. Владимир Димитров.

Ил. 7. Храм „Св. арх. Михаил“ в село Продановци. *Христос Пантократор, зодиакалните знаци и Небесното войнство.* Сн. Владимир Димитров.